

UTÓSZÓ

Az első magyarító szótár és szerzője,
a nyelvújító Kunoss Endre

A szótáríró, költő, lapszerkesztő, ügyvéd Kunoss Endre a Sár-vártól nem messze található Egyházashetyén született 1811. április 9-én, és a Fejér megyei Kálózon hunyt el 1844. június 22-én. Nemesi származású szülei közel 50 hold birtokkal rendelkeztek. Kunoss János és Illés Erzsébet fia filozófiai és jogi tanulmányainak elvégzése után Vas vármegye tisztii alügyésze lett. Ügyvédi vizsgája után Németországban tett hosszabb utazást: ekkor ismerkedett meg Vajda Péterrel, akinek természet-szeretete nagy hatással volt rá.

1836-ban királyi táblai hiteles jegyző lett, és még ugyanebben az évben megkezdte hírlapírói pályafutását a *Jelenkornál*, ahol 1837 októberéig volt segédszerkesztő, majd a *Világ* tárcaírója lett. 1838-ban Vajda Péterrel közösen elindította, Tánccsics Mihály segítségével szerkesztette és kiadta a *Természet* című első népszerű természettudományos folyóiratot és irodalmi melléklapját, a *Lombokat*. Az ehhez szükséges pénzt hetei örökségét lekötvé a Vas vármegyei nemesi pénztárából felvett 1000 forintnyi kölcsönből fedezte. A periodika április 4-től szeptember 28-ig jelent meg hetente kétszer, összesen 52 szám látott napvilágot. Előfizetők hiányában azonban hamarosan megszűnt.

Bár az Athenaeum szerkesztőit – Bajza Józsefet, Toldy Ferencet és Vörösmarty Mihályt – keményen támadta a lap, Bajza mégis így búcsúztatta a csupán fél évet megért folyóiratot: „A közönség kegyetlen volt ezt az eredeti és érdekes lapot elejteni.” Ezt követően a beteges természetű és rossz anyagi körülmények között élő Kunoss Endre Zichy Ödön gróf fiai mellett vállalt nevelői állást a Veszprém megyei Szentmihályon.

Időközben sok verset publikált, amelyek forrása Horváth Nina iránt érzett viszonzatlan szerelme volt, akivel itt ismerkedett meg. Az érzelmes, lágy hangú lírikus műveiben írói nevé-

hez – Bústavi (Zoltán) – méltóan a gyengéd érzelmek és édes bánkódások költőjeként szólalt meg. Kezdetben a szentimentális almanach-líra képviselője, majd a népdalok irányába fordult. Az utóbbinak köszönhető, hogy *Kitárom reszkető karom* című verse dalként a nép ajkán egyik legnépszerűbb alkotása lett.

KITÁROM RESZKETŐ KAROM...

Kitárom reszkető karom
Ölelni földedet,
Melyre záporként hullatom
Fiui könnyemet.
Szülőttidben csalatkozám,
Te hű s igaz valál, hazám!

Fogadjad esküvésemet
Midőn kibújdosom,
Hogy szende, nyájas képedet
Szivemben hordozom
S amíg koporsom eltakar,
Leszek külhonban is magyar.

S hogy álmom édesebb legyen,
Hazám határin túl,
Maroknyi port viszek velem
Siromba zálogul.
Igy bármi távol ég alatt
Tőled nyerem nyugalمامat!

Az általa alkotott *Bányász himnusz* napjainkban is az ő szövegével ismert. Hitvallása szerint: „*a költészet nem cél, hanem csak eszköz, amely által a nemzetben szép és jó, nemes és nagyszerű iránt fogékonyság ébresztetik*”. Versekkal, elbeszélésekkel és gazdag tematikájú, polgári szabadságjogokat lelkesen hirdető publicisztikai írásaival 1831-től kezdve rendszeresen jelentkezett különféle lapokban. Kéziratban maradt négyfelvonásos drámáját, az *Istenítéletet* 1839. április 8-án mutatta be a Nemzeti Színház.

Kunoss Endre bekapcsolódott a nyelvújítás körüli mozgalmakba, és két szótári munkát is szentelt a kérdéskörnek. A **Szófűzér** – vagyis a tudomány, művészség, társalkodás és költészet ujonnan alkotott, fölélesztett vagy idomított szavainak jegyzéke. Az eddigi szótárak helyettesítéséül s pótlékaul, hasonértelmű magyar és német–latin kifejezésekkel megvilágosítva 1834-ben látott napvilágot, a szintén terjedelmes alcímű **Gyaululat** – vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, melyek különféle nyelvekből kölcsönözetvén, a’ magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak pedig 1835-ben jelent meg. Ezek a szótárak a későbbi magyarító szótárak első képviselői voltak szótárirodalmunkban.

Az 1831-ben megjelent cikkében így vall a magyarítás szükségességéről: „Hogy valamelly nemzetet tökéletesíteni leheszen mindeneknek előtte nyelvét kell annak kimívelni, s pedig annyira, hogy minden képzelet, minden érzés, minden tudományos tárgy a’ nemzetnek érthető, az az – saját nyelvén való tulajdon nevezettel bírjon. Míg ez nincs, addig lehetetlen az esmeretek terjesztése, mellynek mindenkor vagy élő nyelven, vagy néma jegyek – írás – által tudatott szavakkal kell megtörténni.”

Az idegen szavak elleni küzdelem fontosságáról terjedelmes tanulmányt jelentetett meg a Vörösmarty Mihály által szerkesztett Tudományos Gyűjteményben 1831-ben *A nyelvünkbeni idegen szavakról* címmel.

Az előzményekhez tartozik, hogy a Bessenyei György által meghirdetett program – hogy a magyar a maga nyelvén legyen tudóssá – fontos kezdemények után a reformkorban lépett a megvalósulás stádiumába. Ehhez magyar szaknyelv és ezen belül magyar szakszavak megteremtésére volt szükség. Miután a nyelvújítás a szépirodalomban kivívta győzelmét, a tudományos és a politikai-publicisztikai nyelv megmagyarosítására került sor.

A korszak nyelvi erőfeszítéseit számos nyelvtudományi munka támogatta. Az Akadémia pályázatokat írt ki a magyar szóképzés, a gyökérszavak és a szókötés kérdéseinek kidolgo-

zására, ekkor születtek Csató Pál, Nagy János, Fábíán István és Szilágyi István pályamunkái. Egyéni kezdeményezésekkel is gyakran találkozunk. Kunoss Endre számos új szót tett közzé népszerű magyarító szótáraiban a *Szófüzérben* és a *Gyalulatlban*.

A szótári munkálatokkal kapcsolatosan e korszakban merült fel a magyar szókészlet alaposabb vizsgálatának, tanulmányozásának kérdése.

A „magyarító szótár” kérdése is élő és eleven téma volt. Kunoss Endre a *Szófüzérben* kifejtette véleményét az idegen szavak használatával kapcsolatban: *„Idegen szavak és kifejezések a nemzeti nyelv tisztaságát szeplősítik meg.”* A *Gyalulat* előszavában elpanaszolta, hogy nincs olyan kézikönyvünk, *„melly a nyelvünkbe becsúszott s itten meghonosult idegen származású korcyszavakat magában foglalja, és az azoknak megfelelő magyar szavakat kimutatná”*. Kunoss Endre nem volt szélsőséges purista – azaz szigorú idegenszó-ellenes –, látta, hogy a teljes nyelvtisztaság *„az egész nemzet között szintolly lehetetlenség, mint egyes embereknél a tökéletes igazságszeretet”*, de ugyanakkor vallotta azt is, hogy a *„tisztá nyelv kellemesebb az idegen szavakkal kevertnél”*. Megpróbálta meghúzni a határvonalat. A kérdésre, hogy mikor tarthatunk egy szót idegen szónak, Kunoss Endre válasza szerint az olyan szavak, *„melyeknek a hangzása egészen megegyez anyanyelvünk természetével, pl. oltár, pohár, sáfár nem idegen szavak. Idegen szó a cogitatio, az accentus, az abschides katona stb.”*

A 19. századtól idegen szavak kérdésében két véglet harcolt: egyrészt az idegen szavak szertelen használatának védelme, másrészt a purizmus, mely szerint egyetlen idegen szót sem tűrhetünk nyelvünkben, hanem mindent a legnagyobb pontossággal magyarul kell kifejeznünk. Korabeli megfogalmazás szerint *„a legáltalánosabb az a vélemény, hogy illik, sőt kell is nyelvünk tisztaságát, mennyire a szellem kára nélkül megeshetik, híven megőrzennünk, sőt mindinkább emelnünk. Túlmenni azonban nem kell, a tisztaság általános nem lehet, nincs nép, mely más népektől ne venne át kész fogalmakat, kész eszméket, így*

nincs is nyelv, mely idegen szók s szólások nélkül el lehetne.”

Kunoss Endre szóalkotása például a műegyetem kifejezés, amelyet először 1835-ben ajánlott a Polytechnicum helyett, javaslata 1871-ben valósult meg Eötvös József jóvoltából, aki megalapította a Műegyetemet.

A *villany* szót is Kunoss Endre alkotta az elektromosság fogalmának kifejezésére. „A *villany* – természetére nézve – ugyanaz, mint a *villám*” – írja Kunoss Ede a Tudományos Gyűjteményben 1831-ben. A *villany* származékszó, a *villám*, *villan*, *villog* stb. szavak *vill-* tövéből képezték az akkor oly kedvelt *-any*, *-eny* képzővel. Mintájául az *arany*, *főveny*-féle szócsoport szolgálhatott. Hasonló nyelvújítási képzés *alany*, *higany*, *horgony* stb. szavunk.

Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótára* szerint Kunoss Endre több mint 200 új szót alkotott. Ezek nagy részét ő javasolta először használatra vagy jelentősen hozzájárult az új szó elterjesztéséhez a *Szófűzér* és a *Gyalulat* szótáraival. *A magyar nyelvújítás szótára* többek között valamilyen formában ezeket a szóalkotásokat köti Kunoss Endréhez:

alapelv, állattan, árjegyzék, ásványtan, áthelyez, besoroz, bohóc, bonctan, bosszúvágy, dacol, díszruha, dárdás, elismervény, emlékirat, építész, fametszet, fokozat, föltűnő, gyakorlatilag, gyakornok, gyógyír, gyógyintézet, hanglejtés, hátvéd, hízeleg, illatszer, intézkedés, ízlik, jelzalog, jólét, kényelmes, környezet, látszerész, letét, megbízott, mérnök, népies, népszerecsit, nőnemű, nyelvtan, minősít, műegyetem, osztályzat, önféjű, örködik, padlózat, pór nép, redőny, részletez, röpirat, segédtiszt, szabályzat, szavalat, személyzet, szemle, szendereg, szenvedélyes, színigazgató, taglal, tanulmány, udvarias, undor, utóíz, utókor, utóirat, vázlatos, védnök, vegyész, vegyészet, versenyárs, versszak, vészmadár, vigalom, vihar, villany.

Kunoss Endre mint költő gyakran élt az egyéni szóösszetételekkel verseiben: *lángkönyű, némapusztán, habsimítva, szívcsata, bájszem, örömmorzsaím, fájdalomkönyű.*

A *Gyalulat*ban javasolt új szavak közül nem mindegyik vert

gyökeret a magyar nyelvben. Némelyiket ma már különös hangulatúnak, megmosolyogtatónak érezzük. Példák a *Gyalulat*-ból olyan szavakra, melyeket nem fogadtak el a magyar nyelvhasználók (feltüntettük azt is, hogy melyik idegen szót kívánta a szótár szerzője magyarosítani):

akcentus: *hangnyomat*, alarm: *hadzaj*, algebra: *betűszámolás*, ambitio: hírszomj, antimonium: dárdany, arsenicum: férjany, atomus: *parány*, automat: *önmozgony*, bassus: *fenékhang*, bigamia: kétnőség, biliárd: *golyópad*, bomba: *roncsa*, brilliant: fénykő, calcium: mészany, chemia: *elemtudomány*, contour: körrajz, dictator: *parancsár*, dunyha: *takoródzó*, elasticus: *rugékony*, elegia: *alagya*, erotomania: *szerelemdüh*, etymologia: *szónyomozás*, flora: *virány*, frasis: *szólat*, frizőr: *hajács*, hárem: nőtanya, interpretal: *nyelvez*, januarius: télhó, kaszárnny: *hadonctanya*, katakomba: *holtalag*, kordon: *örvönat*, labirint: *csalkert*, limonád: *citromvíz*, lump: *rongyóc*, mágus: *varázsnok*, mártír: *hitbajnok*, matróz: *hajócseléd*, minera: *ásmány*, mitológia: *hitrege tudomány*, monogámia: *egynőség*, nimfa: *szelnő*, oázis: *homokliget*, objektum: *önmi*, október: *őszhó*, optika: *sugártan*, orthographia: *írszabály*, padimentun: *padlat*, parádé: *díszlekedés*, patológus: *kórtudós*, periféria: *körülett*, pilula: *lapdacs*, posztó: *gyapjag*, prototípus: *őspéldány*, pulzus: *érütés*, recept: *gyógyirat*, reprodukál: *viszontnöveszt*, rigli: *závár*, rinoceros: *szarvorrú*, scorbut: súly, sakk: *királyjáték*, skatula: *dobasz*, sróf: *tekerőcs*, szerenád: *alkonydal*, szirén: *habszűz*, szonett: *hangzatka*, tenor: *középhang*, thermometer: *hévmérő*, usurarius: *kamatzsarló*, valvula: *leppentyű*, véna: *ütér*, vignette: *címkép*, visio: *látmány*, vulkán: *tűzhegy*, witzeskedik: *eszméskedik*.

Liszt Ferencnek Pozsonyban, 1839 decemberében elhangzott első magyarországi zongorahangversenye alkalmából Kunoss Endre *Liszthez* című költeményét osztogatták a jelenlévők között, amely nagy sikert aratott. A bécsi kémekek azonban a Habsburg-hatalom elleni burkolt tiltakozásként értelmezték a verset, és szerzőjére felhívták a bécsi rendőrminiszter figyelmét.

Zichyék után a Batthyány családnál tanítóskodott, és 1843 májusától a távol lévő Batthyány Zsigmond és Zichy György grófok képviselőjeként részt vett a pozsonyi diétán. Itteni tartózkodása alatt mint a *Hirnök* című lap segédszerkesztője és országgyűlési tudósítója szerepelt. A végsőkéig megfeszített munkát nem bírta tovább gyenge szervezete, ezért 1844 májusában Zichy Ödön gróf kálózi birtokára utazott pihenni, ahol tüdőbaját a természet erejével, juhsavóval kísérelte meggyógyítani. Egy hónapnyi szenvedés után hunyt el, és mivel Kálozon csak római katolikus és református temető volt, az evangélikus vallású Kunost az utóbbiba temették el. Kunoss Endre jelmondata az *Action is life* angol szólás volt, amelynek szellemében a neki adatott harminchárom év alatt is sikerült több területen maradandót alkotnia.

Kunoss Ede nyelvészeti, nyelvtudományi munkássága mind a mai napig nincs részletesen feldolgozva, a *Szófüzér* és a *Gyalulat* magyarító szótárainak a nyelvújításban betöltött szerepe tüzetesen még nincs feltérképezve. A *Gyalulat* mostani reprint kiadása talán hozzájárul ezeknek a hiányoknak az eltüntetéséhez.

IRODALOM

- BAKOS JÓZSEF: Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből. In: Az Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I. 7–56. o., Eger, 1955.
- GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- KÓBOR ISTVÁN: Kunoss Endre életéhez. In: Berzsenyi album. Szombathely, 1893. 64–65. o.
- KUNTÁR LAJOS: Egy rosszul ismert vasi költő. In: Vasi Honismereti Közlemények, 1995. 4. sz. 52–57. o.
- PAIS DEZSŐ (szerk.): Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

- SZILY KÁLMÁN: A magyar nyelvújítás szótára, I–II. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest, 1902.
- TILCSIK GYÖRGY: Egy pozsonyi Liszt-hangverseny és vasi vonatkozásai. In: Vas Népe, 1986. június 14.
- TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1929.
- ZSÁMBOKI LÁSZLÓ: Szerencse föl! Szerencse le! Kunoss Endre, 1811–1844 bányászdalai és a Bányász himnusz eredete. Miskolc, 1995.

KUNOSS ENDRE FŐBB MUNKÁI

- A nyelvünkbeli idegen szavakról. Tudományos gyűjtemény, 1831. 15. évf. 11. szám 88–105.
- Alapvonalak a honi nevelés köréből. Jelen időnk szelleméhez alkalmazva. Pest, 1833.
- Szófűzér vagyis a tudomány, művészség, társalkodás és költészet ujonnan alkotott, fölélesztett vagy idomított szavainak jegyzéke. Az eddigi szótárak helyettesítéséül s pótlékaul, hasonértelmű magyar és német–latin kifejezésekkel megvilágosítva. Pest, 1834.
- Gyalulat, vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, melyek különféle nyelvekből kölcsönöztetvén, a' magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használatnak. Pest, 1835.
- Honi törvénytudomány. Első osztály. Polgári magánjog. Az 1836. országos végzeménybeli változtatások szerint írta. Pest, 1838.
- Dalfűzér. 78 lyrai költemény. Pozsony, 1839.
- Dajkakönyv. Orvosi és nevelési életszabályok. Buda, 1842.
- Kunoss versei. Pest, 1843.
- A selymészet kézi könyve. Pest, 1843.